

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

"Όλες οι μερικές γνώσεις τῶν ἀνθρώπων τείνουν σ' ἕνα κοινὸ σημεῖο σύνθεσης, τὴ φιλοσοφία. Ἡ φιλοσοφία τῆς ιστορίας ἀποβλέπει στὴ σημασιολόγηση τοῦ συνόλου τῆς ιστορικῆς πραγματικότητας. Προσπάθει νὰ συνάγει νόμους ἀπὸ τὰ ιστορικὰ γεγονότα, που γενικεύει καὶ συγκρίνει. Δὲν ἀλλάζει διόλου τὸ ιστορικὸ γίγνεσθαι, ἀλλ' ἀναζητᾷ τὴ βαθύτερη γνώση του, καθὼς καὶ τὴν κριτικὴ ἀνάλυση τῆς ιστορικῆς ἐπιστήμης. Δὲν εἶναι μιὰ παγκόσμια ιστορία, συνταγμένη μὲ φιλοσοφικὲς ἀπόψεις προκαθορισμένες, ἀν καὶ πολλοὶ ιστορικοὶ κατασκευάζουν a priori ιστορίες ἵδεῶν καὶ γεγονότων, ὅπου ἔνας ἀπὸ μηχανῆς θεὸς διευθύνει αὐθαίρετα τὰ πάντα. Γιὰ ἄλλους ἡ φιλοσοφία τῆς ιστορίας εἶναι τὰ γενικὰ ἐπεξηγηματικὰ συστήματα, ποὺ ἐπιχειροῦν νὰ βγάλουν διδακτικὰ συμπεράσματα ἀπὸ τὴν ιστορία. Σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση στὸ περιεχόμενό της περικλείνουν καὶ τὴ μεθοδολογία τῆς ιστορικῆς ἐπιστήμης. "Αλλωστε καὶ στοὺς Ἀρχαίους, ἡ μέθοδος χρησιμοποιεῖται συνήθως σὰ συνώνυμο τῆς θεωρίας. Ὑπάρχουν λοιπὸν ἡ κριτικὴ καὶ ἡ δογματικὴ φιλοσοφία τῆς ιστορίας. Μπρὸς στὸ ιστορικὸ γεγονός ὁ φιλόσοφος ἀναρωτιέται πῶς θὰ κατορθώσει, ἐφαρμόζοντας λογικὲς μεθόδους, νὰ ἐξασφαλίσει τὴν ἀντικειμενικότητα τῶν περασμένων γεγονότων καὶ τὴν ἐρμηνεία τους, δηλ. τὴν αἰτιολογικὴ τους σύνδεση. 'Αλλ' ὁ νόμος τῆς ἐξέλιξης τὰ τοποθετεῖ σὲ ὅρισμένο χρόνο, ἀποκλείοντας κάθε σταθερότητα στὴν ἐμφάνισή τους καὶ κάθε ἐπανάληψη τῶν γεγονότων, ὅπως ἔγιναν ἀκριβῶς.

Ούτε δέ Πλάτων, ούτε δέ Ἀριστοτέλης θεωροῦσαν τὴν ἴστορίαν ἀντικείμενο ἐπιστήμην καὶ δὲν εὕρισκαν φιλοσοφικὸν ἐνδιαφέρον γι' αὐτήν. Ὁ Πλάτων μελετᾷ τὴν Ἰδέαν, δηλαδὴ ἔκεινο ποὺ εἶναι γενικὸν καὶ ἔχει αἰώνια διάρκεια καὶ ὅχι τὸ μεταβλητὸν καὶ τὸ ἐφήμερον, ὅπως τὰ ἴστορικά γεγονότα. Ὁ πλατωνικὸς ἰδεαλισμὸς εἶναι λοιπὸν ἀπὸ τὴν οὐσία του ἀντιἴστορικός. Ὁ Ἀριστοτέλης, περισσότερο ρεαλιστής, δὲν ἀποκλείει τὸ ἴστορικὸν στοιχεῖον, ἀλλὰ συμφωνεῖ βασικά μὲ τὸ δάσκαλό του λέγοντας πώς ἀντικείμενο τῆς ἐπιστήμης εἶναι τὸ τέλειο καὶ ὅχι τὸ δυνατὸν καὶ τὸ πιθανόν.

Σήμερα ἡ φιλοσοφία τῆς ἴστορίας ἀποτελεῖ μέρος τῆς φιλοσοφίας, ποὺ εἶναι γενικὴ θεωρία τῶν ἀξιῶν. Οἱ ἀξίες εἶναι γιὰ τὴν ἴστορίαν διὰ τοὺς νόμους γιὰ τὴ φυσική. Καὶ ὑπάρχει μιὰ ἀξία ποὺ ὅλοι τὴν παραδέχονται παγκόσμια: ἡ ἀξία τῆς ἀλήθειας. Γιατί, ὅπως λέει ὁ Πλούταρχος, ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ δεχτεῖ τίποτα τὸ πιὸ μεγάλο κι ὁ θεὸς δὲν μπορεῖ νὰ δώσει τίποτε τὸ πιὸ σημαντικὸν ἀπὸ τὴν ἀλήθειαν. Δὲ φτάνει ὅμως μόνο αὐτό, χρειάζεται καὶ ἡ ἔκθεσή της. Εἰδικότερα ἡ σύνθεση μιᾶς ἴστορίας τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ἔξαιρετικὰ δύσκολη, γιατὶ πρὸ πάντων πρέπει νὰ βάλει σὲ τάξη «δεδομένα» μεγάλης ποικιλίας. Γι' αὐτὸν ὁ Τόυνμπη, μὲ δλους τοὺς ἔξυπνους συσχετισμοὺς του, δὲν κατορθωσε νὰ βρεῖ μιὰ γενικὴ θεωρία τοῦ φαινομένου πολιτισμὸς ποὺ ἔξετάζει. Καὶ ὅμως τὴν θεωροῦμε σήμερα οὐσιαστικὴ γιὰ ὅποιον θέλει νὰ καταλάβει τὴν σημασία τῆς ἴστορίας, νὰ χαράξει προοπτικὲς καὶ νὰ φτάσει σὲ κάποιαν ἀντίληψη τοῦ τι ἡ ἴστορία ἀντιπροσωπεύει στὴν ὁλότητά της. Μόνο σὲ τέτοια βάση μπορεῖ κανεὶς ν' ἀναπτύξει μιὰ φιλοσοφία τῆς ἴστορίας. Αὕτη ἡ φιλοσοφία ἀνταποκρίνεται ὅμως σὲ μιὰν ἀπαίτηση αὐτόματη: νὰ ξαναπλάσει τὴν ἐνότητα τῆς σκέψης τῶν διαφόρων δραστηριοτήτων ὅπου σκορπίζονται τὰ ἄτομα καὶ οἱ ὅμαδες.

Είδαμε πώς δύναται ο Πολύβιος αναζητεῖ τὸν πραγματικὸν χαρακτήρα τῆς ἱστορίας, θέλει νὰ ἔξηγήσει ἐπιστημονικὰ τὰ πολιτικὰ γεγονότα κι ὅχι ν' ἀρέσει στὸ λαό. Θέλει ἀκόμα δύναται αντιληφθῆναι τῶν πραγμάτων, καὶ κατηγορεῖ τὸν Τίμαιο, τὸν ἱστορικὸν τῶν Σικελικῶν, σὰν ἀφιλοσόφητο (ἀφιλόσοφον). Ἡ φιλοσοφία τοῦ Πολυβίου ἀφορᾷ τοὺς νόμους ποὺ κυβερνοῦν τὴν ἀλυσίδα τῶν ἱστορικῶν γεγονότων. Γιατὶ ὑποστηρίζει ὅτι, ὅτι τὰ ἱστορικὰ φαινόμενα ἦταν ἀποτέλεσμα τυχαίων γεγονότων, που ἀδυνατοῦμε νὰ τὰ καταλάβουμε, τότε ἡ γνώση τοῦ παρελθόντος θὰ ἦταν ἄχρηστη. Δὲν πρέπει νὰ συγχέουμε τὴν αἰτία μὲ τὴν ἀφορμὴ (πρόφαση) τῶν γεγονότων. Οἱ ἀφορμὲς μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαῖες, ὅχι ὅμως οἱ αἰτίες. Ἀκολουθεῖ σ' αὐτὸν τὴν σχολὴν Θουκυδίδη. Δὲν πρέπει ἀκόμα νὰ ζητοῦμε τὶς αἰτίες οὔτε στὴ θέληση τῶν θεῶν, οὔτε στὴν τύχη. Ἡ ἱστορία πρέπει νὰ ξεκόψει ἀπ' τὸ ἔπος καὶ νὰ γίνει πραγματική, δηλαδὴ ἐπιστημονική. Ἡ φιλοσοφία τοῦ Πολύβιου εἶναι συχνὰ ρηγή, ἀλλ' ἀποτελεῖ τὴν πρώτη γενίκευση τῶν ἱστορικῶν ἀπόψεων. Στὴν ἀχνάρια του βάδιζε κι ὁ Διόδωρος, ἔταν προσπαθεῖ νὰ βρεῖ τὴν φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, που τὴν ὀνομάζει προφήτη τῆς ἀλήθειας καὶ τοὺς ἱστορικοὺς ἐντολοδόχους τῆς θείας πρόνοιας.

Τὸ 1725 δύναται Ι. Β. Βίκο, ιταλὸς φιλόσοφος καὶ ἱστορικός, δημοσίεψε τὶς «Ἀρχὲς νέας ἐπιστήμης» (scienza nuova), που εἶναι ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης. Τὸ σύγγραμμά του ὅμως ἔγινε γνωστὸ μόλις τὸν περασμένο αἰώνα. Ἀναπτύσσει σ' αὐτὸν ἔνα θεωρητικὸ σύστημα γιὰ τὴν ἔξέλιξη τῶν κοινωνιῶν, σ' ὅλες τὶς ἐποχές. Θέλησε δηλ. νὰ δημιουργήσει μιὰν ἰδανικὴν ἱστορία. Χωρίζει τὴν ἱστορία ὅλων τῶν λαῶν σὲ τρεῖς περιόδους : τῶν θεῶν, τῶν ἥρωών των καὶ τῶν ἀνθρώπων. Στὴν πρώτη περίοδο, τὴν ποιητική, ἐπικρατεῖ ἡ φαντασία καὶ τὸ αἴσθημα καὶ οἱ ἀνθρώποι θεόποιοι τὰ

πάντα. Στή δεύτερη, τήν ἡρωϊκή, μερικοὶ ἀνθρώποι ἐπιβάλλονται στοὺς ἄλλους καὶ ἀποκτοῦν προνόμια. Στήν τρίτη, τή λογική, ἐπικρατεῖ στήν ἀνθρωπότητα ἡ ἔννοια τοῦ ἡθικοῦ χρέους καὶ τῆς σκέψης¹. Ὁ Βίκο πίστευε πώς οἱ περίοδοι αὐτὲς ξανάρχονται, δηλ. στήν κυκλική ἐπιστροφή τους (ἀνακύκλωση). Παραδέχεται ὅσα ὁ Πλάτων λέει στὸ μῦθο τοῦ «Πολιτικοῦ» κ' ἐπαναλαμβάνει στὸ βιβλίο Δ' τῶν «Νόμων», πώς ἡ σφαῖρα τοῦ κόσμου πηγαινοέρχεται διαδοχικὰ ἀπὸ τὴ μιὰ κατεύθυνση στήν ἄλλη: 'Εδῶ εἶναι ἡ χρυσῆ ἐποχή, ἡ ἐποχή τοῦ Κρόνου, ἡ ἔκσταση φέρνει τὸν ἀνθρωποκοντά στὸ θεό. Οὔτε οἰκογένεια, οὔτε γεωργία, οὔτε ἔργασία. 'Εκεῖ εἶναι ἡ ἐποχὴ τοῦ Δία: Νόμοι, ἐφευρέσεις, ὅλη ἡ προσπάθεια μιᾶς δουλειᾶς ὑπομονητικῆς καὶ κουραστικῆς.

Πρῶτος ὁ Βολταίρ μεταχειρίστηκε τὸν ὄρο φιλοσοφία τῆς ἴστορίας. Αὐτὴ ἐξετάζει θεωρητικὰ τὶς λογικὲς ἀρχὲς τῆς ἴστορικῆς μεθόδου, εἶναι δηλαδὴ ἐφαρμοσμένη λογική. "Η προχωρεῖ παρὰ πέρα καὶ θέλει νὰ βρεῖ τὴ μελλοντικὴ πορεία τῆς ἴστορικῆς ἐξέλιξης. "Η μεταχειρίζεται τὰ δεδομένα καὶ τὰ πορίσματα τῆς ἴστορίας σὰ μέσα γιὰ κάποιο σκοπὸ μεταφυσικό. Ὁ Βολταίρ ἀκολουθώντας τὶς ἀπόψεις τοῦ Bacon, ἀντιτάχθηκε στὶς χριστολογικὲς θεωρίες, πώς ἡ ἴστορία ἔχει σημασία μόνο γιὰ τὴν πνευματικὴ λύτρωση τῆς ἀνθρωπότητας, καὶ διατύπωσε τὴ σύγχρονη ἀντίληψη τῆς ἴστορίας σὰν πίνακα κ' ἐξήγηση τοῦ πολιτισμοῦ, που ἀγκαλιάζει τὶς ἐπιστῆμες, τὶς καλὲς τέχνες, τὴ λογο-

1. Στήν ἐποχὴ τῶν θεῶν, αὐτοὶ κυβερνοῦσαν τὰ πάντα μὲ οἰωνοσκοπήσεις καὶ χρησμούς, τὶς πιὸ ἀρχαῖες ἐκδηλώσεις στὴ βέβηλη ἴστορία. Στήν ἐποχὴ τῶν ἡρώων, αὐτοὶ βασιλεύουν σὲ ἀριστοκρατικὲς κοινωνίες, χάρη στήν ἀνωτερότητα ποὺ εἶχαν πάνω στὸ λαό. Στήν ἐποχὴ τοῦ ἀνθρώπου ὅλοι ἀναγνωρίζονται ἵσοι ἀπὸ τὴ φυσική τους ὑπόσταση, εἴτε ζοῦν σὲ δημοκρατικὸ πολιτευμα, εἴτε σὲ μοναρχίες. "Ολοι οἱ λαοὶ περνοῦν αὐτὰ τὰ στάδια, ξανχρέφτουν πάλι στὴ βαρβαρότητα καὶ ἡ διαδικασία ξαναρχίζει.

τεχνία, τὶς λεπτότητες τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καὶ μιὰ φυσικὴ εὔσέβεια. "Επειτα, στὴν ἐποχὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὁ Χέρντερ ἔγραψε τὸ βιβλίο του «'Ιδέες γιὰ τὴ φιλοσοφία τῆς ἀνθρωπότητας», ὅπου τονίζει πώς σκοπὸς τῆς ἴστορικῆς ζωῆς εἶναι ἡ πραγμάτωση τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, ποὺ τὸν ἀντιλαμβάνεται καὶ σὰν ἡθικὴ τελείωση τοῦ ἀνθρώπου. Δὲν ἔνδιαφέρεται γιὰ διάσημα πρόσωπα. ἀλλὰ γιὰ τὰ ἔθνη, ποὺ ἀποτελοῦν ἡθικὲς καὶ πνευματικὲς κοινότητες. 'Αλλ' ὁ πραγματικὸς ἰδρυτὴς τῆς φιλοσοφίας τῆς ἴστορίας ὑπῆρξε ὁ Χέγκελ. Βασική του ἰδέα εἶναι πώς ἡ λογικὴ διευθύνει τὸν κόσμο καὶ πάντα διεύθυνε τὴν ἴστορία. Πότε ὀνομάζεται Θεὸς καὶ πότε Πνεῦμα ἢ Παγκόσμια Συνείδηση. 'Η ἴστορία εἶναι ἡ ἀνάπτυξη τοῦ παγκόσμιου πνεύματος στὴ χρονικὴ διάσταση. Τὰ ἀτομα καὶ οἱ λαοὶ πιστεύουν πώς ὑπηρετοῦν δικούς τους σκοπούς, ἀλλὰ πραγματικὰ δουλεύουν γιὰ νὰ ἐπιτύχουν τὰ κρυφὰ σχέδια τοῦ πνεύματος τῆς ἴστορίας.

Γιὰ τὸν ἰδρυτὴ τοῦ γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ, τὸν Κάντ, ἡ ἴστορία καὶ ὁ πολιτισμὸς εἶναι κατορθώματα ἡθικά. 'Η φιλοσοφία τους λοιπὸν πρέπει νὰ ἔχει τὴν ἡθικὴ σὰ βάση. 'Ενῶ γιὰ τὸν Χέγκελ, ἡ ἴστορία ἀποβλέπει στὴν πραγμάτωση τῆς λογικῆς ἀλήθειας. 'Η πολιτεία εἶναι ἡ συγκεκριμένη μορφὴ τοῦ πνεύματος κ' ἡ ζωὴ τῆς πρέπει νὰ εἶναι τὸ κύριο ἀντικείμενο τῆς φιλοσοφίας τῆς ἴστορίας. 'Αλλ' ἀκόμα αὐτὴ πρέπει νὰ ἔξετάσει καὶ τὶς σχέσεις της, δηλ. τὶς συγκρούσεις της μὲ ὄλλες πολιτεῖες. "Οταν ὁ κλασικὸς γερμανικὸς ἰδεαλισμὸς κατάπεσε, στὸ τέλος τοῦ περασμένου αἰώνα, φάνηκαν οἱ νεοκαντιανοί, μὲ τὴ σχολὴ τῆς Χάϊλντελμπεργκ καὶ μὲ κυριώτερο ἐκπρόσωπό τους στὴν ἴστορία τὸν Ἐρ. Ρίκερτ, ποὺ ἔγραψε μιὰ φιλοσοφία τῆς ἴστορίας. Ξεκινᾶ κι αὐτὸς ἀπὸ τὴν ἰδέα πώς ἡ φιλοσοφία τῆς ἴστορίας πρέπει νὰ εἶναι ἡ λογικὴ τῶν ἴστορικῶν ἐπιστημῶν. Καὶ ἡ ἴστορία λοιπόν, ὅπως κάθε

ἐπιστήμη, πρέπει νὰ εἶναι μιὰ ἐκλογίκευση τοῦ πραγματικοῦ, ἀν καὶ τὰ ἴστορικὰ γεγονότα δὲν εἶναι πάντα λογικά.

Ἐπιρεασμένος ἀπ' τὸν Βίκο, ὁ Κρότσε ὅρισε τὸν ἴστορισμό: τὸ αἰσθημα πώς τὰ πάντα εἶναι ἴστορία, πώς ἡ ἴστορία εἶναι ἀπόλυτη ἐνύπαρξη. Ὁ ἴστορισμὸς εἶναι ἀντίδραση ἐναντίον τῆς φιλοσοφίας τοῦ Διαφωτισμοῦ τοῦ 18ου αἰώνα, ποὺ ὑποτάσσει τὴν ἴστορία σὲ ἀξίες ὑποτιθέμενες ὑπερβατικές. «Ἡ μεγάλη κερδανικὴ φιλοσοφία, γράφει, ἔφερε στὴν ἴστοριογραφία καὶ στὴ μεθοδολογία μιὰ μορφὴ ποὺ δὲ διστάζω νὰ χαρακτηρίσω τερατώδη. Καὶ ὄνομάζεται φιλοσοφία τῆς ἴστορίας. Ἡ γέννησή της βρίσκεται στὴν ἰδέα πώς ἡ ἴστοριογραφία ἔπρεπε νὰ σωθεῖ ἀπὸ τὴν καταδίκη, ποὺ ὁ ὀρθολογισμὸς τοῦ 18ου αἰώνα εἶχε ἀπαγγείλει ἐναντίον της, ἐπειδὴ εἶναι χτισμένη πάνω σὲ ἔξωτερικές καὶ πάντα ἀμφίβολες μαρτυρίες καὶ σὲ ἀμφίβολα στοιχεῖα».

Θέλησαν νὰ ἔξηγήσουν τὴν ἴστορικὴ ἔξέλιξη μὲ τὴ θεωρία τοῦ Δαρβίνου¹. Εἶναι ὁ κοινωνικὸς δαρβινισμός, ποὺ εἶχε, ἔναν καιρό, μεγάλη πέραση. Σύμφωνα μὲ τὴ θεωρία αὐτὴν ἡ κοινωνίες προχωροῦν μὲ τὸν πιὸ ἄγριο ἀνταγωνισμό, μὲ πολέμους δυάδων μ' ἀλλες δύμαδες καὶ ἀτόμων μέσα στὶς δύμαδες. Αὐτὸ μποροῦσε νὰ ἔχει κάποια βάση, ὅταν ἡ πάλη γινόταν μὲ πρωτόγονα μέσα, ὅπου ἐπικρατοῦσε ὁ πιὸ δυνατός. Ἀλλωστε ὁ Δαρβίνος ἀπόδειξε πώς τὸ χέρι εἶναι τὸ πρῶτο ὄργανο ποὺ χρησιμοποίησε ὁ ἀνθρωπος στὸν ἀγώνα γιὰ τὴν ὑπαρξή του. Ἀλλὰ σήμερα, μὲ τὸν μηχανικὸ πόλεμο, ὁ

1. Ὁ Ἀναξίμανδρος ἀπὸ τὴ Μίλητο ὑπῆρξε ὁ πρόδρομος τοῦ Δαρβίνου, ὑποστηρίζοντας πώς ὁ ἀνθρωπος γεννήθηκε «ἐξ ἀλλοειδῶν ζώων». «Ομως ὁ Πλάτων κι ὁ Ἀριστοτέλης δὲ νοιάζονταν γιὰ τὴν ἴστορία καὶ τὰ προβλήματα ποὺ παρουσιάζει, γιατὶ θεωροῦσαν αἰσθητὰ τὸν κόσμο, ὅχι ἐξελικτικά, ἀλλὰ σὰν τελειωτικό καὶ ἀρμονικό.

ἀγώνας χάνει τὴν βιολογικὴν βάση του. Ἡ πάλη τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ περιβάλλον εἶναι πιὸ σημαντικὴ ἀπ’ τὸν πόλεμο ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους. Γιὰ νὰ ἐπιτύχει ὅμως χρειάζεται ὅχι καταστρεπτικοὺς πολέμους ἀλλὰ παραγωγικὴ συνεργασία.

‘Ο Αὔγ. Κὸντ ὑποστήριξε τὴν ἴδεα τῆς προόδου στὴν ἀνθρώπινη ἴστορία σὰν ἀναπόφυγη καὶ πάντα πραγματική, ἀν τὴν κρίνουμε ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀνθρώπινης διάνοιας. Ἡ κοινωνικὴ ἐξέλιξη εἶναι ἡ συνέχεια τῆς βιολογικῆς. ‘Ο νόμος τῆς ἐξέλιξης ἐμφανίζεται στὴν ἴστορία σὲ τρία στάδια τῆς ἀνθρώπινης σκέψης: τὸ θεολογικὸ ἥ φανταστικό, τὸ μεταφυσικὸ ἥ ἀφηρημένο καὶ τέλος τὸ ἐπιστημονικὸ ἥ θετικό. ’Ομως ὁ Α. Κουρνὸ δὲν παραδέχεται τὴ μεταφυσικὴ στὴν ἴστορία καὶ, ἀντίθετα μὲ τὸν Κόντ, ἐπιμένει στὴ σημασίᾳ τοῦ ἀτομικοῦ καὶ τοῦ ἴδιαίτερου σ’ αὐτή, ἐνῶ ἡ ἐπιστήμη ἀσχολεῖται μὲ τὰ γενικὰ καὶ δὲν παίρνει ὑπ’ ὄψη τὰ ἀτομα. «‘Ἡ φιλοσοφία τῆς ἴστορίας», γράφει: «ἔχει συστατικὸ ἀντικείμενο νὰ ξεχωρίζει, μέσα στὸ σύνολο τῶν ἴστορικῶν γεγονότων, τὰ γενικά, ποὺ ἐπικρατοῦν καὶ σχηματίζουν, σὰν τὴν ξυλοδεσιά, τὸ σκελετό τοὺς. Νὰ δεῖξει πώς σ’ αὐτὲς τὶς γενικὲς καὶ πρωταρχικὲς πράξεις ὑπάγονται ὅλες, ὥσπου νὰ φτάσουμε ἔτσι στὶς λεπτομερειακὲς πράξεις, ποὺ μπορεῖ νὰ μᾶς δώσουν κάποιο δραματικὸ ἐνδιαφέρον, νὰ ἐρεθίσουν ζωηρὰ τὴν περιέργειά μας, ἀλλ’ ὅχι τὴν περιέργειά μας σὰν φιλοσόφων». Γενικά, ὁ φιλόσοφος θεωρεῖ τὸ παρελθόν, ξαναφτιάχνοντάς το σύμφωνα μὲ τὴ δική του προοπτική. ’Αλλὰ πρέπει νὰ ἐξετάζει καὶ τὴ γνώμη τῶν ὅλων καὶ νὰ προσπαθεῖ νὰ βρεῖ τὴν ἀλήθεια. ’Ἐνας διάλογος, προσωρινὸς βέβαια, ἀρχίζει ἔτσι ἀνάμεσα σ’ αὐτὸν καὶ στοὺς προηγούμενούς του ἴστορικούς καὶ φιλοσόφους. ’Αλλὰ σκοπὸς τοῦ ἴστορικοῦ εἶναι ἡ ἴστορικὴ ἀλήθεια, ὅχι ἡ φιλοσοφικὴ ἀλήθεια.

“Οπως εἴδαμε, ἡ φιλοσοφία τῆς ἴστορίας γεννήθηκε

στὴν Εὐρώπη τὸν περασμένο πρὸ πάντων αἰώνα. Οἱ Εὐρωπαῖοι ἔδωσαν στοὺς Ἰνδοὺς καὶ στοὺς Γιαπωνέζους τὴν συνείδηση τοῦ παρελθόντος τους. Αὕτη ἡ φιλοσοφία τῆς ἴστορίας, ἐμπνέει σήμερα τὶς ἀντιλήψεις καὶ τῶν Κινέζων γιὰ τὸ ἐθνικό τους παρελθόν καὶ τὶς δύτασίες τους γιὰ τὸ μέλλον. Γιατὶ σπάνιες εἶναι οἱ σκέψεις τῶν παλιῶν Κινέζων ἴστορικῶν γιὰ τὴν οὐσία καὶ τὴν σημασία τῆς ἴστορίας¹. ‘Ο Ντ’ Αλαμπέρ ὑποστήριξε πὼς ἡ ἴστορία, ὅταν δὲ φωτίζεται ἀπὸ τὴν φιλοσοφία, εἶναι ἡ τελευταία τῶν ἐπιστημῶν. Τὸ φιλοσοφικὸ κριτήριο τῆς ἴστορίας, ἀπ’ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη, περνώντας ἀπ’ τὸν Κάντ καὶ τὸν Χέγκελ γιὰ νὰ φτάσει ὡς τὸν Κρότσε καὶ τὸν Τόυνμπη, εἶναι ἔξω-ἴστορικὸ καὶ ἰδανικό, συχνὰ ὑπερβατικό. Ἡ ἴστορία γίνεται μεταφυσικὴ ἔξήγηση τῶν γεγονότων ἢ μᾶλλον ἡ προβολὴ μερικῶν θεωριῶν, ἀσχετων συχνὰ μὲ τὰ γεγονότα. Εἰδικώτερα οἱ φιλόσοφοι τοῦ ἰδεαλισμοῦ, ὁ Κάντ, ὁ Φίχτε κι ὁ Χέγκελ, ὑποστηρίζουν πὼς μπορεῖ νὰ διαμορφωθεῖ a priori μιὰ φιλοσοφία τῆς ἴστορίας, χωρὶς νὰ βασιστεῖ στὴ «συγκεκριμένη» ἴστορία. Γι’ αὐτὸ κι ὁ Νίτσε παρατηρεῖ πὼς τὸ βασικὸ λάθος ὅλων τῶν φιλοσόφων εἶναι ἡ ἔλλειψη ἴστορικοῦ αἰσθητηρίου. ’Αλλ’ ἀντίθετα, ἡ χρησιμοποίηση ἴστορικῶν μόνο κρι-

1. Ἡ ἀρχικὴ φιλοσοφία τῶν Κινέζων ἐκφράζεται μὲ τὸ «τάο», δηλ. τὸ δρόμο ποὺ ἡ φύση μᾶς ἔταξε ν’ ἀκολουθήσουμε. Πολὺ πιὸ ἀργά, οἱ Κινέζοι διανοούμενοι θεωροῦσαν συχνὰ τὴν ἴστορία σὰν πηγὴ ἡθικῶν διδασκαλιῶν, ὅπου ἡ ἀρετὴ ἀμείβεται καὶ τὸ κακὸ πάντα τιμωρεῖται. ‘Ο Λάο-Τσὲ καὶ οἱ ὄπαδοί του ἀναζητοῦσαν τὴν σημασία τῆς ἴστορίας πρὸ πάντων στὴν ἐσωτερικὴ γαλήνη καὶ στὴν ἀπελευθέρωση τῶν ἀτόμων ἀπὸ τοὺς ἔξαναγκασμοὺς καὶ τὶς ἔξωτερικὲς ἐπιδράσεις. ’Ενδιαφέρονταν πολὺ λίγο γιὰ τὴν πολιτικὴ κυβέρνηση καὶ γιὰ τοὺς ἀγῶνες ποὺ προκαλεῖ ἡ ἔξουσία. ‘Ο Κομφούκιος πάλι παραδέχεται τὸ πολιτικὸ σύστημα ποὺ ὑπῆρχε στὴν ἐποχή του, τὴν φεουδαρχία καὶ τὴν ιερατικὴ δργάνωση τῆς κοινωνίας, ζητώντας ἀπ’ τὸν καθένα νὰ ἔκτελεῖ τὸ καθῆκον του, γιὰ τὸ κοινὸ καλό. Αὕτη τὴν κοινωνικὴ πειθαρχία κήρυξαν καὶ οἱ κομμουνιστές, χωρὶς νὰ βροῦν ούσιαστικὴ ἀντίδραση ἀπὸ τὸ λαό, γιατὶ ἡταν σύμφωνη μὲ τὴν προαιώνια κινέζικη παράδοση.

τηρίων μᾶς φέρνει στὸν ἴστορισμό, ποὺ εἶναι μιὰ μεταφυσικὴ τῆς ἴστορίας καὶ φτάνει στὴ μοιροχρατία, στὸ φαταλισμό. Ὑποστήριξαν πῶς εἶναι ἐπικίνδυνο νὰ γράψει κανεὶς μιὰ φιλοσοφία τῆς ἴστορίας πρὶν ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ φτάσει στὸ τελειωτικό της τέρμα, ἀφοῦ μονάχα ὅταν ὀλόκληρη ἡ σειρὰ τῶν γεγονότων τελειώσει. Θὰ ξεπηδήσει τὸ πλέρια γνώση τῆς ζωῆς. Βέβαια ἡ ἄγνοιά μας γιὰ τὸ παρελθόν εἶναι μεγάλη. Αὐτὸ δὲν εἶναι ἀρκετὸ πρόσχημα γιὰ νὰ μᾶς σταματήσει στὴν ἔρευνα τῆς ἐξέλιξης τῶν λαῶν. Σ' ὅλες τὶς ἐπιστῆμες πηγαίνουμε ἀπ' τὸ γνωστό, ποὺ εἶναι περιορισμένο, στὸ ἀγνωστό, ποὺ εἶναι ἀπέραντο. Ἀλλ' ἡ φιλοσοφία τῆς ἴστορίας παρουσιάζει κάποια βασικὴ ἀντινομία, ἀφοῦ, σύμφωνα μὲ τὴν καρτεσιανὴ ἀντίληψη, ἡ ἔννοια πρέπει νὰ εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὰ πράγματα, ἐνῶ ἡ ἴστορία πρέπει νὰ βασίζεται σ' αὐτά. Γι' αὐτὸ δ Ντεκάρτ τὴν ἔβλεπε μὲ περιφρόνηση.

* * *

Ἡ ἀντίληψη γιὰ μιὰ κυκλικὴ πορεία τῆς ἴστορίας ἦταν τόσο βαθειὰ ριζωμένη στὴ διάνοια τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ἰνδῶν — ἀκόμα καὶ τῶν διασημότερων, ὅπως τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τοῦ Βούδδα — ὥστε παραδέχονταν αὐτόματα τὴν ἀλήθεια της, χωρὶς κὰν νὰ σκεφτοῦν πῶς θὰ ἔπρεπε καὶ τὴν ἀποδείξουν. Ὁ Πλάτων περιγράφει τὸν ἴστορικὸ κύκλο καὶ ὑποστηρίζει πῶς ζοῦσε στὴν ἐποχὴ τῆς παρακμῆς. Ἐφαρμόζει αὐτὴ τὴ θεωρία στὴν «Πολιτεία» του γιὰ τὶς ἐλληνικὲς πολιτεῖες καὶ στοὺς «Νόμους» του γιὰ τὸ περσικὸ κράτος. Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἡ ἐξέλιξη τῶν πολιτειακῶν μορφῶν εἶναι : μοναρχία, ἀριστοκρατία, δημοκρατία. Ἐνῶ δ Πολύβιος προβάλλει τὴ διαδοχή : μοναρχία, τυραννία, ἀριστοκρατία, δημοκρατία καὶ πάλι μοναρχία κ.τ.λ. Τὴ διαδοχὴ αὐτὴ τὴν ὀνομάζει ἀνακύληση. Παραδέχε-

ται τὴν ἀκμὴ καὶ τὴν παρακμὴ τῶν κρατῶν. Θαυμάζει τὴν Ρώμη (ἀν καὶ οἱ Ρωμαῖοι τὸν πῆραν αἰχμάλωτο), γιατί, σὲ πενήντα τρία χρόνια, ἐπέτυχε τὴν παγκόσμια κυριαρχία. Ἀλλὰ πρόβλεψε πώς κι αὐτὴ δὲ θὰ μπορέσει νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὴν παρακμή, ἀφοῦ εἶναι κανόνας τὴν ἀκμὴ ν' ἀκολουθεῖ ἢ πτώση.

Οἱ Στωϊκοὶ ὑποστήριξαν τὴν ὑπαρξη μιᾶς Πρόνοιας, ποὺ κατευθύνει τὰ πάντα, ἔτσι ποὺ κάθε γεγονὸς φαίνεται σὰν ἀναγκαιότητα. "Ωστόσο ἀφήνουν θέση στὴ λογικὴ ἐλευθερία τῶν ἀτόμων, ἀναγνωρίζοντας σ' αὐτὴ κάποιαν ἡθικὴ ἀξία καὶ κάποιαν ὑπευθυνότητα. Πιστεύουν ὅμως πώς «ὅ κόσμος ἔχει μιὰν ἀρχὴ κ' ἐν καταρτί». "Ετσι ὁ κύκλος θὰ ξαναρχίσει, θὰ πάρει τὸ γύρο του, γιὰ νὰ ἔξακολουθήσει στὴν αἰωνιότητα. 'Ο Τάκτος συμφωνεῖ, πώς «εἶναι δυνατὸ ὅλα τὰ γεγονότα ν' ἀκολουθοῦν ἀναγκαστικὰ ἐναντίον τοῦ κύκλου καὶ νὰ ὑπάρχουν ἡθικὲς ἐπαναστάσεις, ὅπως ὑπάρχουν ἀλλαγὲς τῶν ἐποχῶν τοῦ χρόνου». 'Ο Μάρκος Αὔρηλιος, παραδέχεται τρεῖς δυνατότητες σὰν τελικὲς αἰτίες τῶν γεγονότων : 1) Πώς ἡ τύχη τὰ φέρνει ὅλα. 2) Πώς ὅλα καθίριζονται ἀπὸ μιὰ μοιραία ἀνάγκη. 3) Πώς ὅλα, ἐκτὸς ἀπ' ὅσα ἀφοροῦν τὴν ἀνθρώπινη ἐλευθερία, ἔξαρτῶνται ἀπὸ μιὰ Πρόνοια καλόβουλη καὶ εὔεργετική. Ποτισμένος ὅμως ἀπ' τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα, εἶναι βαθιὰ προσηλωμένος στὴν κυκλικὴ διεργασία τῆς ἱστορίας.

Στὴν Ἰνδία, ἡ «Μαχαμπαράτα» καὶ τὰ «Πουράνα» περιέχουν μιὰ κυκλικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας. Κάθε κύκλος περικλείνει τέσσερις ἐποχές : Στὴν πρώτη, τὴν χρυσὴν ἐποχὴν, ὅλα εἶναι τέλεια. Στὴ δεύτερη ἀρχίζει ἡ παρακμὴ τῆς ἀρετῆς. Στὴν τρίτη ἔρχονται οἱ ἀρρώστιες καὶ οἱ ἀμαρτίες, διατυπώνονται οἱ νόμοι καὶ οἱ ἔξωτερικὲς τελετὲς πληθαίνουν. Στὴν τετάρτη, στὸ βάθος τοῦ κύκλου, κυριαρχεῖ ἡ λύπη καὶ ἡ θρησκεία παραμερίζεται. "Οταν φτάσουμε στὸ τέλος, ὁ κύκλος

ἐπαναλαμβάνεται ἀκόμα καὶ ἀδιάκοπα αἰώνια¹. Ἐργότερα, στὸν τρίτο π.Χ. αἰώνα, ὁ Τσούν-Γὲν διατύπωσε καὶ στὴν Κίνα μιὰ κυκλικὴ ἀντίληψη τῆς ἴστορίας, βασισμένη στὴν παλινδρόμηση τῶν φυσικῶν διενεργειῶν, ἀφοῦ τὸ παλιὸ «Βιβλίο τῶν θρησκευτικῶν τελετῶν» παραδέχεται τρεῖς ἐποχὲς στὸν κόσμο. Ἐλλ' ἡ ἴδεα αὐτὴ σπάνια Βρῆκε ἀπήχηση στὴν κινέζικη ἴστορία καὶ μόνο, στὸ τέλος τοῦ περασμένου αἰώνα, ὁ Κιάγκ-Γιού-Βέη, τὴν ξανάφερε στὸ ἴστορικὸ προσκήνιο. Καὶ γενικά, μπορεῖ ἡ ἀνακύκληση νὰ εἴναι θεωρητικὰ ὁ ἴδεωδης νόμος τῆς ἴστορίας. ἀλλὰ δὲν ἀποδεικνύεται πρακτικὰ ἀπὸ τὰ ἴστορικὰ γεγονότα.

“Ολες οἱ κυκλικὲς θεωρίες ἔπεισαν πιά, ἀλλ' ἔμεινε ἡ ἀρχὴ τῆς ἀναγκαιότητας, ἡ μοῖρα στὴν ἴστορικὴ ἔξελιξη. Μόνον οἱ ἐπικούρειοι τὴν ἀρνοῦνται, ἀν καὶ παραδέχονται τὴν ὅπαρξη τῶν θεῶν, εἶχαν δύως τὴν γνώμη πώς αὐτοὶ ἦταν πολὺ μακρὺ καὶ δὲν ἔνδιαφέρονταν γιὰ τὴν ἴστορία τῶν ἀνθρώπων. Ο Ἐπίκτητος ἔκφραζε τὴν ἀποψη τῶν στωϊκῶν γιὰ τὴν ἴστορία γράφοντας : «Θυμίσου πώς εἶσαι θεατρῖνος σ' ἓνα ἔργο, ὅπου τὸ ρόλο σου καθόρισε ὁ σκηνοθέτης : "Ἐναν περιορισμένο ρόλο, ἀν σοῦ διάλεξε ἓναν περιορισμένο ρόλο, ἡ ἓνα μακρὺ ρόλο, ἀν σοῦ διάλεξε ἓνα μακρὺ ρόλο, σύμφωνα μὲ τὰ κέφια του». Καὶ ὁ Βίκο, ἀν καὶ ἀναγνωρίζει κάποια πρωτοβουλία στὴν ἀνθρώπινη ἐλευθερία, παραδέχεται βασικὰ τὴν ἴδεα τῆς Πρόνοιας ἀφοῦ, γρά-

1. “Ολες οἱ φιλοσοφικὲς σχολὲς κι ὅλες οἱ θρησκείες τῆς Ἰνδίας παραδέχονται τὸ «νόμο τοῦ κάρμα». Σύμφωνα μ' αὐτόν, ὁ καθένας θερίζει δ.τι ἔσπειρε. Εἶναι ἡ πίστη πώς ἡ ἴστορία τῶν ἀτόμων ἔξελίσσεται σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχὲς μιᾶς ἀπόλυτης δικαιοσύνης, παρὰ τὶς φαινομενικὲς ἀντιθέσεις. Οἱ μετεμψυχώσεις φέρνουν τὴ συνέχεια στὶς συνέπειες τῆς διαγωγῆς τῶν ἀτόμων, ἀπὸ τὴ μιὰ ζωὴ στὴν ὅλη. Ο νόμος τοῦ κάρμα ἔχει ἀποτέλεσμα τὴν ἀναγνώριση τῆς ἀλυσίδας τῆς αἰτιότητας, στὴν πορεία τῆς ἴστορίας κάθε ἀτόμου πάνω στὴ γῆ.

φει, «κι ο θεϊκὸς Πλάτων, βεβαιώνει πώς αὐτὴ διευθύνει τὴν πορεία τῶν ἀνθρώπινων ὑποθέσεων».

‘Η ἀπόψη τῶν Ἐβραίων γιὰ τὴν ἴστορία ἐκδηλώνεται βαθιὰ θεϊστική, ἀφοῦ βασικὴ ἵδεα στὴ Γένεση εἶναι πώς ὁ Θεὸς ἦταν ἡ αἴτια τῆς ἀνθρώπινης ἴστορίας. Δημιούργησε τὴ γῆ καὶ τοὺς ἀνθρώπους, ἀλλ’ ἀφῆκε στὸν ἀνθρωπὸ τὴν ἐλευθερία νὰ παραδέχεται ἡ ὅχι τῆς προσταγές του. Καὶ ἔδωσε ἀκόμα στοὺς ἀνθρώπους τὴ «σοφία τῆς καρδιᾶς», ποὺ τοὺς ἐπιτρέπει νὰ καταπιαστοῦν μὲ κάθε εἶδος ἔργα. ‘Ο Θεὸς ἔκλεισε μιὰ συμφωνία μὲ τὸν Ἀβραάμ : «Θὰ σὲ κάνω ἐνα μεγάλο ἔθνος, θὰ σ’ εὐλογήσω καὶ μαζί σου θὰ εὐλογήσω ὅλες τὶς οἰκογένειες τῆς γῆς». ‘Η ἴστορία ἀφορᾶ λοιπὸν πρῶτα τὸ λαὸ τοῦ Ἰσραὴλ κ’ ἐπειτα ὅλη τὴν ἀνθρωπότητα. Οἱ προφῆτες τοῦ Ἰσραὴλ ἐξήγησαν τὶς συμφορὲς τοῦ λαοῦ τοῦ Ἰσραὴλ σὰ συνέπειες τῆς ἀπιστίας στὸ Θεό, τῆς ἄρνησης τοῦ λαοῦ αὐτοῦ νὰ συμμορφωθεῖ στὶς ἐντολές του καὶ νὰ βάλει τὴ θρησκεία σκοπὸ τῆς ὑπαρξης. ‘Η Ἱερὴ ἴστορία (Παλαιὰ Διαθήκη) τῶν Ἐβραίων ἔχει λοιπὸν σκοπὸ ν’ ἀποδείξει πώς ὅλες οἱ δυστυχίες τους ἦταν τιμωρίες τοῦ Ἰεχωβᾶ καὶ ὅλες οἱ ἐπιτυχίες τους ἀμοιβὴ γιὰ τὴν πίστη τους σ’ αὐτόν, γιὰ τὴν τήρηση τῶν ἐντολῶν του.

‘Ο Ἱώσηπος μᾶς περιγράφει τὴν ἐποποιία τοῦ ἔκλεκτοῦ λαοῦ, ὅπου κάθε ἐπεισόδιο παίρνει τὴν ἀξία παραδείγματος. Συνδυάζοντας περίεργα τὸν ἰουδαϊκὸ πατριωτισμὸ μὲ τὴν Ἑλληνικὴ παιδεία, ἔφερε τὸ ἐβραϊκὸ πνεῦμα στὴν ἔννοια τῆς ἴστορίας. Κ’ οἱ χριστιανοὶ ἐξακολούθησαν τὴν ἴστορικὴ παράδοση τῶν Ἐβραίων, ἔνώνοντας τὴ γῆ καὶ τὸν οὐρανὸ μὲ τὴ σκάλα τοῦ Ἰακώβ. ‘Η χριστιανικὴ φιλοσοφία τῆς ἴστορίας ἀναπτύχθηκε ἀπὸ τοὺς πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Πρῶτος ὁ Εὐσέβιος ἔφερε στὴν ἴστορία τὴν ἀντίληψη τῆς Θείας Πρόνοιας ποὺ χαρακτηρίζει τὴ χριστιανικὴ σκέψη. Αὕτη ὅμως πῆρε τὴ συστηματικὴ της ἔκφραση στὸ ἔργο τοῦ “Ἄγιον

Αύγουστίνου «*Η Πολιτεία τοῦ Θεοῦ*». Σ' αὐτὸς ὁ συγγραφέας βλέπει τὰ ἱστορικὰ γεγονότα σὰν ὑποταγμένα στὴ Θεία Πρόνοια καὶ πιστεύει πῶς δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ τὰ δεῖ διαφορετικά. «Σκεφθῆτε, λέει, ἐν εἶναι δυνατὸν νὰ πιστέψουμε πῶς αὐτὸς ὁ ὑπέρτατος Θεός, ὁ μοναδικὸς καὶ παντοδύναμος Θεός, ὁ πλάστης καὶ δημιουργὸς ὅλων τῶν ψυχῶν καὶ ὅλων τῶν σωμάτων... ποὺ ἔπλασε τὸν ἀνθρώπο, ζῶο λογικό, μὲ σῶμα καὶ ψυχή, αὐτὸς ὁ Θεός ποὺ εἶναι ἡ ἀρχὴ κάθε κανόνα, κάθε ὄμορφιᾶς, κάθε τάξης καὶ ποὺ δίδει σ' ὅλα τὸν ἀριθμό, τὸ μέτρο καὶ τὸ βάρος καὶ ἀπ' ὅπου πηγάζει κάθε φυσικὸ προϊόν, ἐν εἶναι δυνατό, ἐπαναλαμβάνω, νὰ πιστέψουμε πῶς αὐτὸς ὁ Θεός μποροῦσε ν' ἀνεχτεῖ νὰ μείνουν ἔξω ἀπὸ τοὺς νόμους τῆς Θείας Πρόνοιας οἱ ἐπίγειες αὐτοκρατορίες, ποὺ κυριαρχοῦσαν καὶ ὑποδούλων τοὺς λαούς... "Οπως εἶναι στὸ χέρι τοῦ Θεοῦ νὰ τιμωρεῖ ἡ νὰ παρηγορεῖ τοὺς ἀνθρώπους, σύμφωνα μὲ τὴ δικαιοσύνη καὶ τὴ μακροθυμία Του, ἔτσι εἶναι στὸ χέρι Του νὰ κανονίζει τὴ διάρκεια τῶν πολέμων, νὰ τοὺς συντομεύει, σύμφωνα μὲ τὴ θέλησή Του". Γιατί ὅμως γίνονται αὐτοὶ οἱ πόλεμοι μὲ τὶς συνακόλουθες καταστροφές τους; «Αἱ βουλαὶ τοῦ Κυρίου εἶναι ἀνεξερεύνητοι» μᾶς λέει ὁ συγγραφέας, στὸ ἵδιο ἔργο του¹.

‘Ο Μεσαίωνας δὲν ξεχωρίζει τὴν ἱστορία ἀπὸ τὴ θεολογία. ’Αλλὰ καὶ οἱ Διαμαρτυρόμενοι παραδέχονται τὴ θεολογικὴ ἀποψη τῆς ἱστορίας. «Ο Θεός κυβερνᾷ

1. Παρόμοιες ἀπόψεις ὑποστήριξε ἀργότερα κι ὁ Ράνκε: Οἱ ματοβαμμένες μάχες τῶν ἀνθρώπων δὲν εἶναι στὸ βάθος παρὰ ἡ πάλη τῶν ἥθικῶν ἐνεργειῶν... ‘Ο Θεός μεταχειρίζεται τοὺς πολέμους γιὰ σκοποὺς ποὺ δὲν ξέρουμε κ’ οἱ ἥθικὲς αἰτίες διευθύνουν τὸ μεγαλεῖο ἢ τὴν παρακμὴ τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ἔθνῶν. Πολὺ πιὸ πραγματιστὴς φαίνεται ὁ Πολύβιος γράφοντας: ‘Ο πόλεμος εἶναι ἀληθινὰ κάτι τὸ φοβερὸ καὶ φέρνει τὴν καταστροφὴ πολλῶν ἀγαθῶν. ’Τιπάρχουν ὅμως ἀγαθὰ πολὺ ἀνώτερα: ἡ ἴσοτιμία τοῦ λόγου, τὸ θάρρος τῆς γνώμης, ἡ ἐλευθερία, ποὺ γιὰ νὰ τὰ κερδίσουμε καὶ νὰ τὰ κρατήσουμε πρέπει νὰ ριχνόμαστε στοὺς πολεμικοὺς κινδύνους καὶ νὰ ὑποφέρουμε κάθε θυσία.

τὸν κόσμο μέσο τῶν ἡρώων καὶ τῶν θαυμαστῶν ἀνδρῶν, ποὺ εἶναι λιγοστοί», δογματεύει ὁ Λούθηρος. Μὲ αὐτὰ συμφωνοῦν κ' οἱ Καλβινιστές, ὑποστηρίζοντας πώς ὅλες οἱ πράξεις τῶν ἀνθρώπων ἔχουν πρόκαθοριστεῖ ἀπ' τὸ Θεό. Αὐτὸς διαλέγει μερικοὺς δούλους Του, γιὰ νὰ ἐλευθερώσει τοὺς καταπιεζόμενους λαούς, ὅπως τὸν Ἰωσήφ, ποὺ χειραφέτησε τοὺς Ἰσραηλίτες¹. Γενικά, οἱ χριστιανοὶ φιλόσοφοι τῆς ἴστορίας δὲ δίνουν σημασία στὴ διαδοχὴ τῶν αὐτοκρατοριῶν ἀλλὰ τονίζουν τὴ σχέση τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ Δημιουργοῦ, ποὺ κατευθύνει τὸν κόσμο.

Καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλον, τὴ θεολογικὴ ἀντίληψη τῆς ἴστορίας ἀνάπτυξε ὁ Bossuet, στὸ «Λόγο» τοῦ «γιὰ τὴν Παγκόσμια Ἰστορία». ‘Ὑποστηρίζει πώς «τὸ κύλισμα τῆς ἴστορίας ἔτευλιγεται σύμφωνα μὲ μιὰν ἀλυσιδωτὴ αἰτιολογία καὶ πώς τὰ γεγονότα κάθε αἰώνα ἔξαρτωνται ἀπὸ τὰ γεγονότα τοῦ προηγούμενου. ‘Η ἴστορία εἶναι ἡ ἐκδήλωση ἐνὸς σχεδίου, ποὺ ἐκτελεῖται σύμφωνα μὲ τὶς συμβουλὲς τοῦ Θεοῦ, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ κόσμου ὡς τὸ τέλος τῶν αἰώνων, μὲ διάφορες καταστάσεις ἀλλὰ μὲ διαδοχὴ πάντα σταθερή’. Τὶς ἰδέες αὐτὲς παραδέχονται καὶ νεώτεροι ἴστορικοί, ὅπως ὁ Ράνκε, ὅταν γράφει πώς κάθε ἐποχὴ εἶναι ἀμεσα δεμένη

1. Πολλοὶ αἰῶνες χρειάστηκαν γιὰ νὰ γίνει παραδεκτὴ ἡ ἀνεξαρτησία τοῦ κράτους ἀπὸ τὴ θρησκεία. ‘Ο θρησκευτικὸς χαρακτήρας τοῦ ἀρχηγοῦ ξεπέρασε τοὺς αἰῶνες. ‘Ο Φαραὼ ἦταν θεός, ὅπως, ἀργότερα, θεωροῦνταν θεοὶ καὶ οἱ Ρωμαῖοι αὐτοκράτορες. Οἱ βασιλιάδες τῆς Βαβυλωνίας, οἱ αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου, οἱ Νέγροι φύλαρχοι εἶναι μεγάλοι Ἱερεῖς τῆς θρησκείας. ‘Οσοι δὲν γεννιοῦνται αὐτόματα θεοὶ στέφονται βασιλιάδες ἀπὸ τοὺς ἀρχιερεῖς. Αὐτὸς ἀρχίζει μὲ τοὺς βασιλιάδες τοῦ Ἰσραὴλ καὶ ἡ παράδοση ἔξακολουθεῖ μὲ τὸν Κλοβὶς στὴ Γαλλία. ‘Η «‘Αγία Ρωμαϊκο-Γερμανικὴ Αὐτοκρατορία» ίδρυθηκε τὸ 961 κ' ἔξακολούθησε ὡς τὸ 1806. Κι ὁ Ναπολέων ἀκόμα, δὲν καὶ ἐπαναστάτης, πῆρε τὸ χρῖσμα τοῦ Αὐτοκράτορα. Οἱ Τσάροι ἦταν καὶ οἱ βασιλιάδες τῆς Ἀγγλίας μένουν ἀκόμα καὶ θρησκευτικοὶ ἀρχηγοί. Καὶ ὁ Μικάδος θεωρεῖται καὶ σήμερα ἀπ' τὸ λαὸ θεός, ἀν καὶ τὸ καινούριο γιαπωνέζικο σύνταγμα τὸν στέργησε ἀπὸ αὐτὸν τὸν τίτλο.

μὲ τὸ Θεό, κάθε γενιὰ εἶναι στὴν ἴδια ἀπόσταση ἀπὸ τὴν αἰώνιότητα. Ὁ Τόύνμπη, ἀν καὶ λέγει πώς δὲν συμφωνεῖ μὲ τὶς ἴδεες τοῦ Ἀγίου Αὐγουστίνου, πώς ἡ τελικὴ ἐξήγηση τῆς ἱστορίας εἶναι βαθιὰ θρησκευτική, φτάνει στὸ συμπέρασμα πώς «ἡ σημασία ποὺ βρίσκεται πίσω ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα εἶναι ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ κ' ἐλπίδα κοινωνίας μαζί του». Καὶ συμπεραίνει πώς «ἡ κοσμικὴ ἱστορία εἶναι μέρος τῆς ζωῆς τοῦ Βασιλείου τῶν Οὐρανῶν, ποὺ ἐπαρχία του εἶναι ὁ κόσμος).” Ετσι ἡ ἱστορία ἐξυψώνεται σὲ θεολογία¹.

Ομως ὁ “Ιμπν Χαλντούν δὲ μᾶς μιλᾶ γιὰ τὴν ἐφαρμογὴν κάποιου θεῖκου σχεδίου στὴν ἱστορία καὶ δὲν ἔνδιαφέρεται ἀν αὐτὴ ἔχει τελολογικὸ σκοπό. Ἄλλα καὶ ὅσοι φιλόσοφοι δέχονται νὰ μὴν εἶναι τίποτε παραπάνω ἀπὸ ἀνθρωποι, ὅπως λέει ὁ Ντεκάρτ, ρίχνοντας μιὰ πετριὰ στοὺς ἱστορικοὺς θεολόγους, ἔχουν τὴ συνείδηση τῆς ἀτέλειας τῶν μέσων τους σχετικὰ μὲ τὰ προβλήματα ποὺ θέλουν νὰ λύσουν. Οἱ Γάλλοι φιλόσοφοι τοῦ Διαφωτισμοῦ (Χόλμπαχ, Ντιντερό, Ἐλβέτιος) καταπολέμησαν τὴν ἴδεαλιστικὴ μεταφυσικὴ τοῦ 17ου αἰώνα, ἀρνοῦνται τὴν ὑπαρξη ἐνὸς ὑπερατομικοῦ ὄντος. Γι' αὐτοὺς ὁ Θεὸς εἶναι τὸ σύνολο τῶν ὄντων, σύμφωνα μὲ τὴν παλιὰ θεωρία τοῦ Στράτωνα, ποὺ δίδαξε στὴν Περιπατητικὴ Σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν. Πρὸ πάντων ὅμως οἱ μαθητὲς τοῦ Χέγκελ, ἡ ἐγελειανὴ ἀριστερά, ὅπως αὐτονομάζονταν, κήρυξαν πώς δὲν ὑπάρχει πιὰ θρησκεία ἀλλ' ὑπάρχουν θρησκεῖες, οὕτε ἀρχές, ἀλλὰ γεγονότα. Ἀντικατάστησαν τὴν Ἱδέα τοῦ Χέγκελ μὲ τὴν ὑλιστικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας. Ὁ Φόύερμπαχ, στὴν «Οὐσίᾳ τῆς Θρησκείας», βάλθηκε νὰ γκρεμίσει τὴν

1. Οι ἴδεες αὐτὲς συμφωνοῦν μὲ τὸν “Ομηρο, ὅταν ἔβαζε τοὺς θεοὺς νὰ ἐπεμβαίνουν προσωπικὰ στὸν πόλεμο τῆς Τροίας, ρυθμίζοντας τὶς ἀνθρώπινες πράξεις σύμφωνα μὲ τὶς θελήσεις τους, ὡσπου ἐπιχράτησε τελικὰ ἡ γνώμη τοῦ Δία (Διὸς βουλὴ).

ίδεαλιστική βάση όλης τῆς θεολογίας γιὰ νὰ φτάσει στὸ συμπέρασμα πὼς «ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὁ, τι τρώει» ! "Ετσι ὁ Χέγκελ, ποὺ περηφανεύόταν πὼς τὸ σύστημά του εἶναι ὁ στῦλος τῆς μοναρχικῆς καὶ θρησκευτικῆς κοινωνίας, διάπλασε μερικοὺς ἀπὸ τοὺς ἄθεους καὶ θεωρητικοὺς ἀναρχικοὺς τοῦ περασμένου αἰώνα¹.

Στὴ σχολὴ τους μαθήτεψε κι ὁ Κ. Μάρξ, ὁ κύριος ἔκπρόσωπος τῆς ματεριαλιστικῆς σχολῆς, ποὺ δὲν εἶναι ιστορικὸς ἀλλὰ φιλόσοφος τῆς ιστορίας. 'Αρνιέται τὴν ὑπαρξη σταθερῶν ἡθικῶν ἀξιῶν καὶ μονίμων ίδεωδῶν καὶ ὄνομάζει ίδεολογία κάθε κοσμοθεωρία ποὺ καθρεφτίζει τὴν πραγματικότητα. Θεωρεῖ τὴν ὑλικὴ παραγωγὴ βάση τῆς κοινωνικῆς ζωῆς κ' ἐπομένως τῆς πραγματικῆς ιστορίας. Παρατήρησε πὼς, ὅταν ὁ ἄνθρωπος κατάλαβε πὼς δὲν μπορεῖ ν' ἀνακαλύψει τὴν ἀλήθεια τοῦ ὑπερπέραν, θέλησε νὰ βρεῖ στὴν ιστορία τὴν ἀλήθεια τοῦ γήινου κόσμου. 'Απὸ αὐτὸ τὸ ἐλάχιστο τμῆμα τοῦ χρόνου, ποὺ κατόρθωσε νὰ γνωρίσει, προσπάθησε νὰ βγάλει τὴν ἀλήθεια γιὰ τὸ εἶναι του καὶ τὸν κανόνα τῆς δράσης του. "Ετσι ὁ ιστορικὸς ὑλισμός, ποὺ εἶναι ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ στὴν ιστορία, ἀφαίρεσε ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες κάθε τελολογία, ἔρμηνεύοντας τὴ δραστηριότητα τοῦ κοινωνικοῦ ἀνθρώπου ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες του, τὰ μέσα καὶ τὶς μεθόδους ποὺ ὑπάρχουν γιὰ τὴν ἴκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν αὐτῶν, σὲ μιὰ δοσμένη στιγμή. «Οἱ ἄνθρωποι φτιάχνουν τὴν ιστορία τους προσπαθώντας νὰ ἴκανοποιήσουν τὶς ἀνάγκες τους», γράφει ὁ Πλεχάνωφ.

'Ο Μάρξ διδάσκει πὼς οἱ ἀνθρώπινες κοινωνίες, κυβερνήθηκαν ὡς τώρα μόνο ἀπὸ τὴν ἀναπόφυγη νομο-

1. Μ' ἐπικεφαλῆς τὸν Φόιερμπαχ, δίδαξαν πὼς τὸ περιεχόμενο τῆς θρησκευτικῆς πίστης εἶναι μονάχα πλάνη τοῦ ἀνθρώπου ποὺ τὸ δημιούργησε. 'Ο ιστορικὸς ὅμως πρέπει νὰ τὸ ἔρευναι, γιατὶ τὰ θρησκευτικὰ προβλήματα ἀποτελοῦν μιὰ φάση τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ.

τέλεια, ἀπὸ τὴν τυφλὴν κίνησην τῶν οἰκονομικῶν μορφῶν καὶ σχημάτων. Οἱ θεσμοί, οἱ ἴδεες δὲν ὑπῆρξαν συνειδητὸς ἔργο τοῦ ἐλεύθερου ἀνθρώπου, ἀλλ' ἀντανάκλαση τῆς ὅχι συνειδητῆς κοινωνικῆς ζωῆς μέσα στὸν ἀνθρώπινο ἐγκέφαλο. Ἡ παραγωγὴ τῶν ύλικῶν ἀγαθῶν τῆς ζωῆς εἶναι ἡ βάση ὅπου ἀναπτύσσονται οἱ κρατικοί θεσμοί, οἱ θεωρίες τοῦ δικαίου, οἱ ἐπιστήμες, ἡ τέχνη καὶ οἱ πολιτικὲς καὶ θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις τῶν ἀνθρώπων. Βρισκόμαστε ἀκόμα στὴν προϊστορία. Ἡ ἀνθρώπινη ἱστορία θ' ἀρχίσει στ' ἀλήθεια ὅταν διαθέτει ἀνθρωπος, ξεφεύγοντας ἐπὶ τέλους τὴν τυραννία τῶν σκοτεινῶν δυνάμεων, θὰ κυβερνήσει τὴν παραγωγὴ μὲ τὸ λογικὸν καὶ μὲ τὴν θέλησή του. Τότε τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα θ' ἀντικρύσει τὸ σύμπαν μὲ ἐλεύθερο καὶ ἵσιο βλέμμα. Προβλέπει λοιπὸν τὸ τέλος τῶν ἀντινομιῶν τοῦ κόσμου σὲ μιὰν ἀταξικὴν κοινωνία. Τὸ κίνητρο αὐτῆς τῆς διαλεκτικῆς εἶναι ἡ λογική, δημιουργῶντας τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν ἐφαρμογήν της, τὴν βιομηχανία, ποὺ μᾶς πηγαίνουν στὴν πρόοδο.

Κατηγόρησαν αὐτὴ τὴν ύλιστικὴν ἀντίληψη τῆς ἱστορίας γιατί :

α) Εἶναι μοιρολατρικὴ καὶ ἀντιστρατεύεται στὴ θεωρία τοῦ αὐτεξόύσιου τοῦ ἀνθρώπου.

β) Βασίζεται στὴ βεβαιότητα πώς ὑπάρχουν νόμοι ἱστορικοί, ἐνῶ ἀμφισβητεῖται ἡ ὑπαρξή τους.

γ) Παραβλέπει τὶς ἡθικὲς καὶ πνευματικὲς δυνάμεις στὴν ἱστορία.

δ) Εἶναι σοσιαλιστική. "Οπως ὅμως παρατηρεῖ ὁ Σέλιγκμαν, ἡ τελευταία αὐτὴ κατηγορία δὲν στέκει, γιατὶ ἡ μόνη σχέση ἀνάμεσα στὴ θεωρία τῆς οἰκονομικῆς ἀντίληψης τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ σοσιαλισμοῦ εἶναι πώς εἶχαν γιὰ ἴδρυτὴ τὸ ἴδιο πρόσωπο, τὸν Μάρκο, ἐνῶ εἶναι οὐσιαστικὰ δυὸς ἀνεξάρτητες ἀντιλήψεις. "Αλλωστε δὲ σοσιαλισμὸς εἶναι μιὰ θεωρία ἐκείνου ποὺ θὰ ἔπρεπε

νὰ εἶναι, ἐνῶ ὁ ἱστορικὸς ὑλισμὸς ἔκείνου ποὺ ὑπῆρξε¹. Πρέπει, τέλος, νὰ παρατηρήσουμε πώς ἡ διαλεκτική, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν βάση τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ, εἶναι μέθοδος καὶ ὅχι δόγμα.

Εἰδικώτερα ὁ Μπακοῦνιν πολεμᾶ τὴν μαρξιστικὴν θεωρία, ποὺ κύθελε τὴν τύχη τῶν ἀνθρώπων προσδιορισμένη στὴν ἱστορία ἀπὸ τὶς οἰκονομικὲς δυνάμεις. Ἐλεγε πώς λείπει στὸν Μάρκο τὸ ἔνστικτο τῆς ἐλευθερίας καὶ πώς ἦταν ἀπὸ τὴν κορυφὴ ὡς τὰ νύχια αὐταρχικός. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο ὁ Ρῶσος φιλόσοφος πολεμοῦσε καὶ τὴν θρησκεία. Παραδέχεται ὅμως τὴν μεγάλη ἀξίαν τοῦ χριστιανισμοῦ, ποὺ διακήρυξε τὴν ἰσότητα τῶν ἀνθρώπων μπροστὰ στὸ Θεό. Κι ὁ N. Μπερντιάγεφ, στὸ ἔργο του «Τὸ νόημα τῆς ἱστορίας», παρατηρεῖ πώς ἡ μαρξιστικὴ θρησκεία τῆς προόδου, θεμελιωμένη στὴ θεοποίηση τῆς μέλλουσας γενιᾶς τῶν μακάρων, ποὺ μόνη αὐτὴ θὰ προσκληθεῖ στὸ μεσσιανικὸ συμπόσιο, εἶναι ἀμείλικτη γιὰ τὸ παρὸν καὶ τὸ παρελθόν, ἀλλὰ κλείνει μέσα της μιὰν ἀπεριόριστη αἰσιοδοξία γιὰ τὸ μέλλον. Βρίσκεται ὅμως σὲ ριζικὴ ἀντίθεση μὲ τὴ χριστιανικὴν ὑπόσχεση ἀνάστασης ὅλων τῶν νεκρῶν, ὅλων τῶν πατέρων, ὅλων τῶν προγόνων.

Ἐπιβάλλεται τέλος νὰ παρατηρήσουμε πώς ἡ πάλη τῶν τάξεων δὲν εἶναι ἡ μοναδικὴ μορφὴ τῶν ἀνθρώ-

1. Ὁ Διογένης Λαέρτιος μᾶς γνωρίζει πώς ὁ Ἀντισθένης, ὁ ἴδρυτης τῆς σχολῆς τῶν κυνικῶν, ἔγραψε ἔνα ἔργο «περὶ πολιτείας», ὃπου ζητοῦσε νὰ καταργηθεῖ κάθε ταξικὴ, διάκριση καὶ ὅπου «ὅλοι θὰ θεωροῦνται ἀδελφοί». Τὰ σύνορα θὰ ἔπρεπε νὰ πέσουν κι ὁ καθένας θὰ εἶναι πολίτης τῆς οἰκουμένης. Ἐπειτα, δπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Φαλέας ἀπὸ τὴν Χαλκηδόνα εἶχε τὴν γνώμη πώς ἡ πολιτικὴ ἰσότητα μένει χωρὶς ἀποτέλεσμα δταν λείπει ἡ οἰκονομικὴ ἰσότητα. Προτείνει λοιπὸν μιὰ μέθοδο γιὰ νὰ περιορίσει βαθμιαῖα τὴν ἴδιοκτησία ὅλων τῶν πολιτῶν σὲ ἴσες περίπου μερίδες. Ἀλλ' ἐφαρμόζει τὴν μέθοδό του μόνο στὴν ἀκίνητη ἴδιοκτησία, ὅχι καὶ στὰ κινητὰ ἀγαθά, πρᾶγμα που δὲν ἦταν ούσιαστικὴ παράλειψη, ἔκεινη τὴν ἐποχή. Αὐτοὶ ὑπῆρξαν οἱ πρόδρομοι τοῦ Μάρκου στὸ σοσιαλισμό, ὅχι ὅμως καὶ στὸν ἱστορικὸ ὑλισμό.

πινων ἀντιθέσεων. Ὁ Αχόμα καὶ σὲ μιὰ σοσιαλιστικὴ κοινωνία, ὅταν λείψει ἡ πάλη τῶν τάξεων, θὰ ὑπάρχει πάντα πάλη στὸν ἴδιο τὸν ἄνθρωπο. Γιατὶ ἡ κοινωνία δὲν ἀπελευθερώνει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ ὅλη τὴν πολυμορφία τῶν ἐπιθυμιῶν του, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν δύναμη καὶ τὸν πλοῦτο τῆς ἔξελιγμένης ἀνθρώπινης φύσης. Ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει ἀντίθεση αἰτιῶν ὑπάρχει ἐκλογή. Καὶ ἐκλογὴν θὰ πεῖ ἐλευθερία. Οἱ μαρξιστικὲς προσπάθειες νὰ δῶσουν μιὰ σοσιαλιστικὴ λύση στὰ καθαρὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα φαίνονται πολὺ λίγο ἐπιστημονικὲς καὶ μάλιστα κάπως ἀπλοϊκές. Ὁ Μάρκος δὲν μπόρεσε νὰ κύσει, μὲ τὴ βοήθεια τῆς οἰκονομικῆς ἀντίληψης, τὸ πρόβλημα τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας.

* *

Ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας βλέπει τὰ γεγονότα μὲ συνέχεια καὶ διηγιέται τὴν ὁδύσσεια τῆς παγκόσμιας συνείδησης. Ἀλλ’ οἱ φιλόσοφοι ποὺ, ὅπως ὁ Πλάτων ἢ ὁ Ρουσσώ, ζητοῦν τὴν προσήλωση, τοῦ ἀνθρώπινου εἶδους σ’ ἔναν ἰδανικὸ τύπο ἢ τὴν ἐπιστροφὴ σ’ ἔνα πρωτόγονο στάδιο τῆς ἔξελιξης τῆς ἀνθρωπότητας (χρυσῆ ἐποχή, φυσικὴ κατάσταση) μᾶς ἐμποδίζουν νὰ συλλάβουμε τὸ νόημα τῆς ἱστορίας. Γιατὶ «δὲν ὑπάρχει παρακμὴ ποὺ δὲν κλείνει μέσα της, ταυτόχρονα, τὴν ἔτοιμασία καὶ τὸ σχηματισμὸ μιᾶς καινούριας ζωῆς κ’ ἐπομένως τὴν πρόοδο», γράφει ὁ Κρότσε. Σύμφωνος μὲ τὴν ἔξελικτικὴ ἀποψη τῆς ἱστορίας, γιὰ νὰ συμβιβάσει τὴ θρησκεία μὲ τὴν ἐπιστήμη, ὁ σοφὸς ἵσουίτης καὶ παλαιοντολόγος Teilhard de Chardin ὑποστήριξε πῶς ὁ Θεὸς δημιούργησε μόνο τὸ κύτταρο καὶ τὸ προϊκισε μὲ τὴ δύναμη νὰ μεταβληθεῖ, μιὰ μέρα, στὸ διάστημα τῶν ἐποχῶν, σὲ ἄνθρωπο.

Ἡ θεολογικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας βασίζει τὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας σὲ δυνάμεις ὑπερφυσικὲς καὶ